

Wiesław Caban

(Jan Kochanowski University in Kielce, Poland)

<https://orcid.org/0000-0002-3695-8259>

e-mail: wieslaw.caban46@gmail.com

Lidia Michalska-Bracha

(Jan Kochanowski University in Kielce, Poland)

<https://orcid.org/0000-0003-0691-7429>

e-mail: lidia.bracha@ujk.edu.pl









Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w XIX stuleciu. Uwagi na marginesie zakończonych dwu projektów Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki – perspektywy badań źródłowych

Memoirs and Letters of Polish Authors from the Western Krai (Lithuania, Belarus, Ukraine) in the 19th Century. Comments on the Margins of Two Completed Projects of the National Program for the Development of Humanities – the Perspectives of Source Research

ABSTRACT

The article presents the characteristics and summary of the results of research conducted in the years 2013–2019 by an international team of historians at Jan Kochanowski University of Kielce, as part of two scientific projects under the program of the National Program for the Development of Humanities. Their goal was to catalog and compile the handwritten diaries and letters of Polish authors from the Western Krai in the 19th century, and to conduct research on the image of Polish exiles in Western Siberia in the second half of the 18th and in the 19th century in the eyes of Russians and the Siberian population. Source queries conducted in numerous domestic and foreign archival and library collections (Russia, Belarus, Ukraine, Lithuania, France, England) allowed to catalog over 5,000 handwritten and printed diaries and letters of Polish authors from the Western Krai and connected to this area. These studies drew attention to the scale of the problem in terms of the availability of source documentation on the above topics and the possibility of obtaining it, and indicated the need to continue this research, paying particular attention to the source and editorial aspects.

Key words: Diaries, letters, 19th century, Western Krai, Siberia, exile, National Program for the Development of Humanities

PUBLICATION INFO			
			e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
			
THE AUTHOR'S ADDRESS: Wiesław Caban, the Institute of History of the Faculty of Humanities of the Jan Kochanowski University in Kielce, 17 Uniwersytecka Street, Kielce 25-406, Poland Lidia Michalska-Bracha, the Institute of History of the Faculty of Humanities of the Jan Kochanowski University in Kielce, 17 Uniwersytecka Street, Kielce 25-406, Poland			
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History of the Jan Kochanowski University in Kielce			
SUBMITTED: 2022.07.06	ACCEPTED: 2023.01.27	PUBLISHED ONLINE: 2023.12.21	
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl	
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS			

STRESZCZENIE

Artykuł dotyczy charakterystyki i podsumowania wyników badań prowadzonych w latach 2013–2019 przez międzynarodowy zespół historyków w Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach, w ramach dwóch projektów naukowych w programie Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. Ich celem było zinventaryzowanie i opracowanie rękopiśmiennych pamiętników i listów polskich autorów pochodzących z Ziem Zabrzanych w XIX w. oraz przeprowadzenie badań na temat obrazu polskich zesłańców na Syberii Zachodniej w drugiej połowie XVIII i w XIX w. w oczach Rosjan i ludności syberyjskiej. Przeprowadzone kwerendy źródłowe w licznych krajowych i zagranicznych zbiorach archiwalnych oraz bibliotecznych (Rosja, Białoruś, Ukraina, Litwa, Francja, Anglia) pozwoliły na skatalogowanie ponad pięciu tysięcy pozycji rękopiśmiennych i drukowanych pamiętników oraz listów polskich autorów pochodzących z Ziem Zabrzanych i związanych z tym obszarem. Badania te zwróciły uwagę na skalę problemu, jeśli chodzi o dostępność dokumentacji źródłowej dotyczącej powyższej tematyki i możliwości jej pozyskiwania oraz wskazały na konieczność kontynuacji tych badań, ze zwróceniem szczególnej uwagi na aspekty źródłoznawcze i edytorskie.

Słowa kluczowe: pamiętniki, listy, XIX w., Ziemie Zabrane, Syberia, zesłania, Narodowy Program Rozwoju Humanistyki

Punktem odniesienia w naszych rozważaniach są wyniki prac badawczych prowadzonych w Uniwersytecie Jana Kochanowskiego w Kielcach w ramach dwóch projektów Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. W pierwszym przypadku chodzi o grant zatytułowany: *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) 1795–1918* (nr umowy 083/NPRH2/H11/81/2012), który realizowany był w latach

2013–2017¹. Efektem prowadzonych wówczas przez międzynarodowy zespół badawczy prac dokumentacyjnych była inwentaryzacja i rejestracja blisko 5300 pozycji źródłowych listów oraz pamiętników, odpowiadających ściśle tematyce projektu lub z nią w różnym stopniu powiązanych. Ta uwaga jest o tyle istotna, że w niektórych, uzasadnionych merytorycznie przypadkach, mając często dostęp do niewykorzystywanych dotychczas pamiętników, dzienników bądź listów, rejestrowaliśmy nawet te, które jedynie w znikomym zakresie dotyczyły obszaru Ziem Zabrzanych lub osób stamtąd pochodzących.

Dzieląc całą zebraną dokumentację na kategorie źródeł, w internetowej bazie danych, a następnie w wydanyim drukiem katalogu, odnotowano w efekcie 793 pozycje pamiętników rękopiśmiennych oraz 1534 drukowane, a także 2486 pozycje bibliograficznych listów rękopiśmiennych i 476 drukowanych². O skali zinwentaryzowanej dokumentacji źródłowej świadczą nie tylko podane wyżej dane statystyczne, ale przede wszystkim charakter i zakres przeprowadzonej kwerendy źródłowej, którą objęto w tym kilkuletnim okresie ponad 40 instytucji archiwalnych, bibliotecznych oraz muzealnych na terenie Polski, Litwy, Białorusi, Ukrainy, Francji, Anglii, Rosji. Tu szczególna uwaga, poza archiwami centralnymi w Petersburgu czy Moskwie, należy się trudniej dostępnym i mniej wykorzystanym dotychczas przez historyków archiwom syberyjskim, które poddaliśmy wielostronnym badaniom³. Mamy świadomość, że zarówno w tym przypadku, jak i w pozostałych, nasze kwerendy powinny być nadal kontynuowane. W jakimś zakresie prowadziliśmy je oczywiście również po zakończeniu projektu, jednak kontynuacja tych badań jest,

¹ W. Caban, *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych – charakterystyka projektu naukowego Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki – stan realizacji i perspektywy badawcze*, w: *Polskie dziewiętnastowieczne pamiętniki i listy z Ziem Zabrzanych – rola i miejsce w badaniach historycznych*, red. W. Caban, L. Michalska-Bracha, Warszawa 2017; L. Michalska-Bracha, W. Caban, *Memoirs and Letters of Polish Authors from the Western Krai (Lithuania, Belarus, Ukraine) from the period of 1795–1918*, „Respectus Philologicus” 2018, 33, s. 111–120.

² *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*, t. 1, *Pamiętniki rękopiśmienne i drukowane*, oprac. i red. M. Domańska-Nogajczyk et al., Kielce 2017; *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*, t. 2, *Listy rękopiśmienne i drukowane*, oprac. i red. M. Domańska-Nogajczyk et al., Kielce 2017; *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*, t. 3, *Indeks osobowy autorów wspomnień, autorów listów i ich adresatów*, oprac. M. Domańska-Nogajczyk, T. Wójcik, Kielce 2017.

³ W. Caban, *Pamiętniki i listy zesłańców postyczniowych w zbiorach archiwów rosyjskich (centralnych i syberyjskich)*, „Z badań nad książką i księgozbioremami historycznymi. Polonika w zbiorach obcych” 2017, tom specjalny, s. 287–294.

w naszej ocenie, nadal aktualnym i dość istotnym postulatem badawczym, choć raczej trudnym do realizacji w obecnej sytuacji politycznej.

Znaczenie wszystkich kierunków przeprowadzonych kwerend, a szczególnie na terenie Ukrainy, Białorusi i Litwy, jest nie do przecenienia dla realizacji projektu. Tym bardziej że polonika należą do mocno rozproszonych zbiorów poza granicami kraju, zwłaszcza na Wschodzie. Badania dokumentacyjno-edytorskie, które prowadziliśmy i prowadzimy, mają więc pierwszorzędne znaczenie dla polskiej kultury i ochrony dziedzictwa narodowego poza granicami kraju. Posiadają duży walor poznawczy. Upowszechnianie wyników badań oraz wprowadzenie do obiegu naukowego źródeł mniej znanych historykom lub dopiero odnalezionych przyczynia się do pogłębienia stanu wiedzy na temat polskich dziejów na Ziemiach Zabrzanych w XIX w.

W efekcie wydaliśmy dotychczas drukiem, poza dwutomowym katalogiem, o którym była mowa wyżej, dziewięć tomów pamiętników i zbiorów korespondencji zinwentaryzowanych w ramach projektu, w specjalnej serii wydawniczej: *Kresy w Polskich Pamiętnikach i Listach (1795–1918)*, w tym ostatnio krytyczną edycję korespondencji Antoniego Pruszyńskiego i wspomnień Antoniego Mikoszewskiego⁴. Poza serią, z uwagi na brak ścisłego powiązania tematycznego, ukazały się natomiast wspomnienia Wandy z Wolskich Umińskiej, dla których podstawą edycji krytycznej stał się jeden z rękopisów pozyskanych podczas lwowskich kwerend⁵. Przy tej okazji warto podkreślić, że istotną częścią zinwentaryzowanej dokumentacji są właśnie dziewiętnastowieczne spuścizny kobiet, polskich autorek pochodzących z terenu tzw. Ziem Zabrzanych oraz tych, których losy tylko w jakiejś części związane były z tym obszarem. Na ogólną liczbę blisko 3300 zinwentaryzowanych pozycji bibliograficznych rękopiśmiennych pamiętników i listów polskich autorów z Ziem Zabrzanych

⁴ *Wilno i Wileńszczyzna w pamiętnikach z lat pierwszej wojny światowej (Materiały ze zbiorów wileńskich i londyńskich)*, oprac. M. i M. Przeniosło, Kielce 2014; *Michał Brensztejn. Dziennik 1915–1918*, cz. 1, rok 1915 i 1916, oprac. M. i M. Przeniosło, Kielce 2015; *Nieznane listy z Ziem Zabrzanych*, red. S. Wiech, Kielce 2016; *Polacy z Wilna i ze Żmudzi na zesłaniu. Pamiętnik Józefa Bogusławskiego i księdza Mateusza Wejta*, oprac. M. Nowak, Kielce 2016; *Jan Witort o syberyjskim zesłaniu i rusyfikacji Żmudzi*, oprac. W. Caban, J. Szczepański, współpraca Z. Wójcik, Warszawa 2017; *S. Romer, Wspomnienia spisane w 1863 roku*, oprac. T. Bairašauskaitė, Warszawa 2017; *Pamiętnik Emila Dybowskiego*, oprac. A. Brus, Warszawa 2017; *Moje wspomnienia w Massalanach spisane. Pamiętniki Jana ordynata Bispinga 1842–1892*, oprac. J.Z. Pałąk, J. Szczepański, Kielce 2017; *Obraz polskiego ziemiaństwa na Wołyniu, Podolu i Ukrainie na przełomie XVIII i XIX wieku w świetle korespondencji Antoniego Pruszyńskiego i wspomnień Antoniego Mikoszewskiego*, oprac. T. Kargol, K. Ślusarek, Kraków–Kielce 2021.

⁵ *Wspomnienia Wandy z Wolskich Umińskiej (1841–1926)*, oprac., komentarz i przypisy L. Michalska-Bracha, E. Noiński, Warszawa 2020.

kobiece spuścizny stanowią nie tak małą część, bo 10%. Największy zbiór kobiecych pamiętników i listów, jaki został zewidencjonowany w ramach projektu, pochodzi z zasobów archiwalnych i bibliotecznych polskich, litewskich i ukraińskich⁶.

Wskazując na postulaty badawcze, jakie nasuwają się z perspektywy zakończonego już projektu NPRH, za priorytetowe należy więc uznać kontynuowanie prac o charakterze dokumentacyjno-inwentaryzacyjnym, sukcesywne uzupełnianie internetowej bazy danych oraz wydanie drukiem kolejnego tomu materiałów do katalogu pamiętników i listów polskich autorów z Ziem Zabrzanych (1795–1918), uzupełnionego, co jest nowym założeniem badawczym, o pamiętniki i listy publikowane w dziewiętnastowiecznej prasie. Szczegółowego przebadania wymagają m.in. spuścizny kilkunastu rodów kresowych (Branickich, Hańskich, Giżyckich, Godebskich, Grocholskich, Borkowskich, Zamoyskich, Lubomirskich, Michałowskich, Młockich, Platerów, Poniatowskich, Potockich, Proskurów-Suszczańskich, Radziwiłłów, Sapiehow, Sobańskich, Tarnowskich i Cetnerów) ze zbiorów kijowskich oraz z zasobów lwowskich, tzw. dzienniki życia Treterów⁷. Jest to istotne dla dalszych badań nie tylko nad zagadnieniem polskości na terenach Ziem Zabrzanych w XIX stuleciu, ale także nad losami Polaków pochodzących z tych terenów, a którzy przebywali na zesłaniu oraz na emigracji.

Trochę inaczej wygląda sprawa z „dziennikami życia” Apollona Skalkowskiego (1808–1898) urodzonego w Żytomierzu w rodzinie polskiej. Czterdzieści tomów „dzienników” pisanych w języku polskim i rosyjskim jest przechowywanych w Archiwum Historii Rosyjskiej Akademii Nauk, Oddział w Petersburgu. Jego „dzienniki” z lat 1830–1897 dają możliwość przesłedzenia okoliczności, jakie wpłynęły na odejście Skalkowskiego od polskości na rzecz kultury ukraińskiej, by w ostateczności uznać się za Rosjanina⁸.

Kolejna rzecz dotyczy kontynuacji prac edytorskich. Tylko tytułem przykładu wspomnieć można o potrzebie krytycznych edycji tak wartościowych źródłowo wspomnień i pamiętników jak: *Dziennik i pamiętnik Jana Edwarda Römerna*⁹, stanowiący zapis życia ziemiańskiej rodziny na

⁶ Szerzej vide: L. Michalska-Bracha, *Nineteenth-century women's egodocuments in the historian's research workshop: (On the margins of the NPRH project: „Memoirs and letters of Polish authors from the Western Krai (Lithuania, Belarus, Ukraine) 1795–1918”)*, „Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych” 2020, 1 (8), s. 9–23.

⁷ J.Z. Pająk, J. Szczepański, *Pamiętniki i listy autorów polskich z XIX wieku w zasobach lwowskich*, w: *Polskie dziewiętnastowieczne*, s. 57–67.

⁸ Vide: *Pamiętniki i listy polskich autorów*, t. 1, s. 203.

⁹ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka [dalej: LMAVB], Riomerių šeimos aktai [Dokumenty rodziny Römernów], šifras: F138-1683; F138-1684; F138-1701;

Litwie w połowie XIX stulecia, czy *Dziennik* Michała Brensztejna z lat 1917–1918 jako kolejnej już części pamiętnika z wojennych lat w Wilnie i na Wileńszczyźnie¹⁰. Na uwagę zasługują z pewnością *Pamiętniki z lat 1863–1947* autorstwa Józefa Lipkowskiego (1863–1949), pochodzącego z Podola inżyniera, poety i działacza emigracyjnego we Francji¹¹.

Z wielu względów szczególne znaczenie przypisujemy edycji krytycznej korespondencji zesłańczej Stanisława Miaskowskiego (1841–1868), literata zaangażowanego w prace Organizacji Narodowej w Żytomierzu, a następnie naczelnika powiatu żytomierskiego, który za swoją działalność zesłany został do guberni orenburskiej. W latach 1863–1867 przebywał w Sterlitamaku, Belebeju i Ufie. Jego listy do żony Wincenty, najstarszej z siostrzycy Wacława Lasockiego, są, z uwagi na swój charakter i objętość, unikatowym źródłem do badań nad zesłańczymi losami Polaków w XIX stuleciu. Rejestrują codzienność, przeżycia i przemyślenia egzystencjalne autora na ponad tysiącu stron zapisanych drobnym pismem¹². Co istotne, porównać je można do dziennika, gdyż autor spisywał je niemal codziennie, a niekiedy nawet zasiadał do ich sporządzania po kilku godzinach przerwy w ciągu tego samego dnia. Spuścizna epistolarna S. Miaskowskiego przechowywana jest w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy we Lwowie w zespole 102: *Kolekcja dokumentów dotyczących polskiego powstania 1863–1864 r.*¹³ Odkrycie tego źródła w toku przeprowadzanych przez nas kwerend ma ogromne znaczenie naukowe dla badań nad polską zsyłką na Syberii. Jest to, jak można sądzić, jedna z najobszerniejszych tego typu spuścizn epistolarnych polskich zesłańców na Syberii, uzupełniająca naszą wiedzę o zesłańczych losach Polaków, jaką przekazują tak ważne źródła, jak listy o. Rafała Kalinowskiego czy

F.138-1776; F.138-1777; F.138-1778; Jan Edward Romer. *Pamiętniki*, wstęp i red. J. Odziemkowski, Warszawa 2010.

¹⁰ Biblioteka Narodowa [dalej: BN], rkps II.10610: M. Brensztejn, *Dziennik za czasów okupacji niemieckiej Wilna (1915–1917)*.

¹¹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu [dalej: BO], rkps 14100/II: *Pamiętniki generała Lipkowskiego*.

¹² W. Caban, L. Michalska-Bracha, „Orenburski domek” Stanisława Miaskowskiego. Z badań nad lwowską kolekcją listów zesłańcy postyczniowego (1863–1867), w: *Zesłańcy postycznio-wo w Imperium Rosyjskim. Studia dedykowane Profesor Wiktorii Śliwowskiej*, red. E. Niebelski, Lublin–Warszawa 2008, s. 177–190; L. Michalska-Bracha, *O potrzebie edycji krytycznej listów Stanisława Miaskowskiego (1840–1868). Aspekty metodologiczne*, w: *Polskie dziewiętnastowiecz-
ne*, s. 387–396.

¹³ Тсентрал’ныы дерзхавныы исторычныы архив Украйины, м. Л’viv, фонд 102, опис 1, справа 20, к. 1–152; справа 21, к. 1–283; справа 22, к. 1–313; справа 23, к. 1–233.

Feliksa Zienkowicza¹⁴, a dla okresu zsyłki doby międzypowstaniowej można je porównać jedynie do dziennika Juliana Glaubicz-Sabińskiego¹⁵.

Charakterystyka naszych edytorskich planów nie byłaby jednak pełna, gdybyśmy nie wspomnieli o postulatcie prac nad krytycznym opracowaniem zbioru kresowych wspomnień Polek, w oparciu o zasoby wileńskie, lwowskie i kijowskie. Spośród zewidencjonowanych przez zespół kobiecych pamiętników i listów zwróciliśmy szczególną uwagę na kilka z nich, w tym ze zbiorów wileńskich na kilkutomowe *Dzienniki Pauliny z Białoźorów Kończy z lat 1838–1898*¹⁶ oraz na spuściznę Heleny z Kordzikowskich Romańskiej (1845–1924), uczestniczki powstania 1863 roku, literatki i działaczki oświatowej¹⁷.

Ze zbiorów kijowskich pochodzi *Dziennik Zofii Łepkowskiej*, rejestrujący życie codzienne ziemiaństwa z terenu Podola i Wołyńia na przestrzeni XIX stulecia¹⁸. W tym samym zespole: *Kolekcja dokumentów Muzeum Wołyńskiego* w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie przechowywane są również niezwykle interesujące *Dzienniki Adeli Kieniewicz (1866–1925)* z domu Jodko-Narkiewicz herbu Lis, córki Antoniego (1843–1892), działacza społecznego i znawcy dzieł sztuki, oraz żony Hieronima Kieniewicza herbu Rawicz (1866–1925), właściciela ziemskiego i społecznika. *Dziennik* to znakomita dokumentacja źródłowa do badań nad dziejami polskiego ziemiaństwa na kresach wschodnich na przełomie XIX i XX w. Jest źródłem dość obszernym, zawierającym zapis życia pochodzącej z guberni wołyńskiej autorki za lata 1888–1915

¹⁴ B. Jędrzychowska, *Wszystkim obcy i cudzy. Feliks Zienkowicz i jego listy z Syberii 1864–1881*, Wrocław 2005.

¹⁵ J.G. Sabiński, *Dziennik syberyjski*, t. 1–3, oprac. W. Śliwowska, R. Śliwowski, J. Trynkowski, Warszawa 2009.

¹⁶ Lietuvos valstybės istorijos archyvas [dalej: LVIA], fondas 1135, apyrašas 18, bylos 8; apyrašas 20, bylos 397, 398, 737; M. Krzemińska, *Dwór polski na Litwie w świetle dzienników Pauliny z Białoźorów Kończy z lat 1846–1853*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały III seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kielce, 20–22 maja 1993*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1995, s. 139–153.

¹⁷ LVIA, fondas 1135, apyrašas 4, bylos 392; W. Caban, *Helena z Kordzikowskich Romańska (1845–1924) – w poszukiwaniu pamięci powstania styczniowego na Litwie*, w: idem, *Powstanie styczniowe. Polacy i Rosjanie w XIX wieku*, Kielce 2011.

¹⁸ Тсентрал’ныы дерзхавныы исторычныы архів Украіны, м. Кyyiv [dalej: TDIAUK], фонд 2227, опис 1, справа 987, к. 1–98; Zofia Łepkowska, *Dziennik, 1889–1902*; M. Domańska-Nogajczyk, T. Wójcik, *O listach i pamiętnikach polskich autorów z Ziem Zabrzanych z lat 1795–1918 w zbiorach Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy w Kijowie*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2015, 19, s. 217–218.

i obejmuje aż 38 tomów (ponad 7000 stron tekstu)¹⁹. Dużą wartość posiada również przechowywana w zbiorach kijowskich spuścizna pochodzącej z Wołynia Tekli Bołsunowskiej oraz z Podola Róży z Łubieńskich Sobańskiej, pań aktywnych na rzecz osób zesłanych na Syberię w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX w.²⁰

W Instytucie Historii UJK w Kielcach w latach 2014–2019 realizowany był także projekt *Polscy zesłańcy na Syberii Zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku – XIX wieku w oczach Rosjan i ludności syberyjskiej* (umowa nr 0098/NPRH3/H12/82/2014). Zespół przeprowadził kwerendy w centralnych archiwach i bibliotekach Federacji Rosyjskiej (Moskwa, Petersburg), syberyjskich (Omsk, Tomsk, Nowosybirsk, Tobolsk) oraz w Kazachstanie, Białorusi, Litwie i, rzecz jasna, w placówkach krajowych. Nadto kwerendę przeprowadzono w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. Powołano serię wydawniczą „Polacy – Syberia. XVIII–XIX wiek”, w ramach której opublikowano cztery tomy źródeł, w tym najobszerniejszy tom czwarty – w dwu częściach. Znalazły się w nich pamiętniki, listy oraz dokumentacja urzędowa charakteryzująca stosunek władz rosyjskich na Syberii Zachodniej do polskich zesłańców po 1863 r. Pierwsza część tomu: *Zesłańcy postyczniowi na Syberii Zachodniej w opinii rosyjskiej administracji i ludności syberyjskiej* ukazała się w 2021 r. na rynku rosyjskim w ramach „Polsko-Syberyjskiej Biblioteki” wydawanej przez Instytut Kultury Polskiej w Moskwie. Natomiast część druga: *Zesłańcy postyczniowi na Syberii Zachodniej w opinii rosyjskiej administracji i ludności syberyjskiej*, cz. 2, *Pamiętniki, listy, publicystyka. Początki rosyjskich badań nad losami polskich zesłańców postyczniowych na Syberii*, mimo trudności politycznych ukazała się w 2022 r. Ponadto w ramach projektu opublikowano ponad 40 artykułów i rozpraw w wydawnictwach zbiorowych oraz w czasopismach krajowych i zagranicznych (Litwa, Białoruś, Ukraina). Wspomnieć też należy o kilkunastu referatach wygłoszonych na konferencjach zorganizowanych w Polsce i w Rosji.

W czasie prowadzonych kwerend archiwalnych na terenie Rosji szybko zorientowano się, że prawie każde archiwum gubernialne bądź obwodowe posiada ciekawą spuściznę po polskich zesłańcach. Jest to

¹⁹ TDIAUK, фонд 2227 [Kolekcja Muzeum Wołyńskiego], опис 1, справа 948–986; R. Kowalczyk, S. Krawczenko, *Obraz polskiej ziemianki w listach i pamiętnikach z lat 1795–1918 znajdujących się w Centralnym Archiwum Historycznym w Kijowie*, w: *Polskie dziewiętnastowieczne*, s. 207–217.

²⁰ TDIAUK, фонд 1271, опис 3, справа 108–136: Korespondencja rodziny Bołsunowskich; Natsional’na biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernads’koho, фонд 237, опис 1, справа 1–381; M. Domańska-Nogajczyk, T. Wójcik, *Listy Tekli Bołsunowskiej i Róży Sobańskiej jako źródło do badania postaw patriotycznych ziemianek z Podola*, w: *Polskie dziewiętnastowieczne*, s. 501–518.

przede wszystkim korespondencja oraz różnego rodzaju dzienniki i zapiski zawierające twórczość literacką i naukową.

Skąd taka obfitość listów, utworów wierszowanych i poniekąd spuścizny naukowej? Przede wszystkim trzeba pamiętać, że na zesłaniu syberyjskim, a także do guberni archangielskiej, nowogrodzkiej i wołogodzkiej, które Rosjanie określali jako tzw. *podstolicznaja Sybir*, znajdowała się duża grupa ludzi wykształconych. Według Swietłany Muliny wśród zesłanych na Syberię Zachodnią ludzie wykształceni stanowili około 65% (ziemianie, duchowieństwo, właściciele ziemscy bez szlachectwa, urzędnicy)²¹. Podobnie było w innych częściach Imperium Rosyjskiego. Zesłańcy oprócz korespondencji prowadzili dzienniki, pamiętniki, a niektórzy z nich podejmowali swoistego rodzaju badania naukowe, a nawet próby literackiej twórczości. O skali prowadzonych różnego rodzaju zapisków przez zesłańców najlepiej świadczy śledztwo, jakie władze policyjne prowadziły w latach 1866–1867 w sprawie podejrzanych o szeroko zakrojony spisek przez wieloosobową rodzinę Jamonttów z Litwy. Będzie jeszcze o tym mowa niżej. W czasie prowadzonego śledztwa, jak ustaliła wspomniana już S. Mulina, zebrano 16 000 arkuszy dokumentów urzędowych, korespondencji i różnego rodzaju zapisków prowadzonych przez dziewięcioosobową rodzinę Jamonttów²². W tym miejscu wypada dodać, że władze nie musiały podejmować specjalnych zabiegów, by podjąć decyzję o śledztwie. Wystarczyło jedynie odpowiednio zareagować na donosy, które płynęły do odpowiednich władz, zarówno ze strony Rosjan, jak i samych zesłańców²³.

Spuścizna piśmiennicza polskich zesłańców przechowywana jest do dziś w archiwach rosyjskich nie tylko dlatego, że ją zarekwirowano w trakcie śledztwa, ale również dlatego, że każdy list wysłany z Syberii lub na Syberię musiał być sprawdzony przez odpowiednią komórkę powołaną przy urzędach gubernialnych. Jeżeli zatem urzędnik uznał, że list kierowany przez zesłańca do rodziny i odwrotnie zawierał nieprawomyślne treści, był zatrzymywany, a z biegiem lat trafiał do archiwum. Stąd w archiwach gubernialnych na terenie całej Rosji, a także Kazachstanu, można natrafić na korespondencję polskich zesłańców. Trudno jednakże wyrokować, ile listów w ten sposób zatrzymano. Faktem jest, że pewna grupa historyków, zarówno polskich, jak i rosyjskich, dociera

²¹ S. Mulina, *Migranci wbrew swej woli. Adaptacja zesłanych powstańców styczniowych na Syberii Zachodniej*, tłum. M. Głuszkowska, M. Głuszkowski, Warszawa 2017, załącznik 8, s. 226.

²² Szerzej vide: *ibidem*, s. 118–120.

²³ Szerzej cf. W. Caban, S.A. Mulina, *Rola donosu w życiu Polaków zesłanych na Syberię po upadku powstania styczniowego*, „Przegląd Historyczny” 2019, 110, 2, s. 255–269.

do nich i publikuje interesujące teksty na temat polskiej zsyłki. W tym miejscu należy dodać, że historycy rosyjscy w okresie ostatnich dziesięciu lat najczęściej sięgają po tego typu listy i zapiski przechowywane w archiwach gubernialnych z obszaru tzw. *podstolicznego Sybiru*²⁴. Zapewne ich spuścizna przechowywana w archiwach Archangielska, Wołogdy lub Nowogrodu jest mniejsza, bo zwyczajnie liczba zesłanych do tych guberni była skromniejsza niż na Syberię²⁵. Niemniej dzięki tym publikacjom możemy porównywać losy wygnańców syberyjskich z losami skazanych na pobyt w północno-zachodnich rejonach Rosji.

Przejdziemy teraz do charakterystyki, naszym zdaniem, najciekawszych kolekcji zawierających różnego rodzaju spuściznę piśmienniczą, którą należałoby opublikować²⁶. Na Syberii, jak już wspomniano, znalazła się spora grupa ludzi wykształconych, która w wolnych chwilach parała się, nazwijmy to, twórczością literacką. Wydaje się, że w pierwszej kolejności należałoby opublikować utwory wierszowane²⁷. Faktem jest,

²⁴ Przykładowo cf.: *Этнические меньшинства в Беларуси и России в условиях общественных трансформации XIX–XX вв.*, Выпуск 1, red. В.Н. Шайдуров, Т.А. Новгородский, Санкт Петербург 2022, s. 73–96; Е.А. Макарова, *Сравнительный анализ положения польских ссыльных в Вологодской и Новгородской губерниях*, w: *К 150-летию Январского восстания в Польше: Польские ссыльные в Новгородской губернии. (Сборник материалов международной научной конференции)*, Великий Новгород 2013, s. 92–98; Н.И. Голикова, *Польские ссыльные в Вологодской губернии в 60-е годы XIX века*, https://www.booksite.ru/exile/data/1360482_118-131.pdf [dostęp: 20.05.2022].

²⁵ W historiografii przyjmuje się, że na Syberię zostało zesłanych około 20 000 osób. Natomiast w sumie w głąb Imperium Rosyjskiego, według kartoteki utworzonej w Instytucie Historii PAN przez Wiktorię Śliwowską, zmarłą niedawno wybitną badaczkę dziejów polskiej zsyłki do Rosji, zesłano około 40 000 Polaków. O ile znane są nam dane liczbowe świadczące o zsyłce na Sybir, to niestety nasza wiedza na temat zsyłki do poszczególnych guberni jest niewystarczająca. Wiadomo natomiast, że do guberni archangielskiej, zaliczanej także jako *podstolicznaja Sybir* zesłano około 1000 osób. Cf. W. Śliwowska, *Kartoteka uczestników powstania styczniowego w Instytucie Historii PAN*, w: *Powstanie styczniowe 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represje i wygnanie. Historiografia i tradycja*, red. W. Caban, W. Śliwowska, Kielce 2005, s. 11–19; А. Кононова, *Участники Январского восстания в архангельской ссылке*, w: *Повстание styczниowe 1863–1864*, s. 155–157. Z kolei w guberni kazańskiej znalazło się około 500 zesłańców. Cf. В. Павлов, *1863 г. в Казанской губернии: отношение местных жителей и властей к ссыльным*, w: *Повстание styczниowe 1863–1864*, s. 159–168.

²⁶ Wydaje nam się, że tego typu publikacja jest możliwa, mimo złożonej sytuacji politycznej, a to dlatego, że zespół, chociaż nieformalnie, ale istnieje dalej i wyraża chęć współpracy. Historycy rosyjscy są gotowi wykonać skany i z powodzeniem można podjąć prace edytorskie.

²⁷ Problem ten poniekąd dostrzegł już Wacław Lasocki (1837–1921), zesłany na Syberię za udział w powstaniu styczniowym. W swych pamiętnikach starał się zamieścić utwory wierszowane współtowarzyszy zesłania do syberyjskiego Usolia. W. Lasocki, *Wspomnienia*

że poziom tych utworów jest zróżnicowany, że większość z nich, jak to zauważył Bronisław Zaleski, odbywający w latach czterdziestych i pięćdziesiątych karną służbę wojskową na linii orenburskiej, jest swoiście okaleczona, „gdyż w głodzie i nieszczęściu trudno, żeby się tworzyły arcydzieła”²⁸. W grupie naprawdę wielu utworów znajdują się też takie, które posiadają spory walor literacki. Niewątpliwie do takich należy zaliczyć twory Hieronima Holsztejna (ur. ok. 1810 r., zm. po 1865 r.) z Wołynia, ucznia Liceum Krzemienieckiego i uczestnika powstania listopadowego w korpusie Józefa Dwernickiego, za co został skazany do karnej służby wojskowej na linii orenburskiej. W związku ze śledztwem w sprawie tzw. spisku omskiego z 1833 r.²⁹ znaleziono u niego kilka plików (swiazek) różnego rodzaju zapisków i utworów literackich przepojonych cierpieniem i miłością do ojczyzny³⁰. Jego wiersz *Głos z niewoli* może każdego człowieka wprowadzić w zadumę. To właśnie za te patriotyczne utwory Holsztejna przeniesiono z karnej służby wojskowej na katorgę nerczyńską³¹. Nie wykluczamy, że utwory literackie H. Holsztejna poziomem literackim dorównują tym, których autorami byli spiskowcy, głównie z Ziem Zabrzanych, a zesłanych do karnej służby wojskowej na Kaukaz w pierwszej połowie XIX w. Poezja kaukaskiego wygnania, głównie dlatego, że nie bez kłopotu, ale została opublikowana w czasopiśmie ukazujących się w różnych miejscach ziem polskich doby zaborów, znalazła odpowiednie miejsce w historii polskiej literatury³². Wydaje się, że nie otrzymałyby gorszych ocen utwory H. Holsztejna, gdyby udało się je opublikować.

z *mojego życia*, t. 2, *Na Syberji*, oprac. M. Janik, F. Kopera, Kraków 1934, s. 88–93, 97–108, 171–200, 265–306.

²⁸ „Przegląd Polski” 1881, 15, 11, s. 247.

²⁹ Na temat spisku przygotowanego przez zesłanych na Syberię Zachodnią uczestników powstania listopadowego zob. A.C. Нараев, *Омское дело 1832–1833*, Красноярск 1991.

³⁰ Rossijskiy gosudarstvennyy voyenno-istoricheskij arkhiv, фонд 801, опис 82/26, связка первая, дело 8, часть 2, к. 154.

³¹ Biogram Holsztejna vide: W. Śliwowska, *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku. Słownik biograficzny*, Warszawa 1998, s. 209–210. Autorka ani historycy rosyjscy piszący o rewolucyjnej współpracy polsko-rosyjskiej nie znali tych utworów. Cf. W. Djakow, A. Nagajew, *Partyzantka Zaliwskiego i jej pogłosy (1832–1835)*, Warszawa 1979.

³² Cf.: M. Inglot, *Polacy piszący na Kaukazie w pierwszej poł. XIX w.: materiały do zagadnienia*, „Pamiętnik Literacki” 1957, 48, 2, s. 538–551; D. Ossowska, *O poezji kaukaskiego wygnania*, „Studia i Materiały Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie. Filologia Polska” 1989, 10, s. 23–41. Należy wyjaśnić, że ukazały się jedynie utwory opiewające piękno Kaukazu i bohaterskie walki z góralami kaukaskimi, wyznawcami religii muzułmańskiej.

Na publikację zasługują także utwory wierszowane i różnego rodzaju zapiski Stanisława Krakowowa, który za udział w manifestacjach religijno-patriotycznych 1861 r. w Warszawie przebywał na zesłaniu w guberni wołogodzkiej najprawdopodobniej do 1866 lub 1867 r. (najpierw w Wołogdzie, a później w Ust'-Sysolsku). S. Kraków to syn Pauliny Krakowowej (1813–1882), znanej poetki i powieściopisarki dla dzieci. Paulina w czasie powstania styczniowego działała w tzw. piątkach, niosąc pomoc rodzinom poległych i uwięzionych powstańców³³. Jej trzech synów: Ludwik, Kazimierz i Stanisław brało udział w walce. Stanisław, absolwent gimnazjum warszawskiego, jak wspomniano, został zesłany do Wołogdy, a następnie do Ust'-Sysolska. W Wołogdzie zetknął się z Apollonem Korzeniowskim. Niewykluczone, że pod jego wpływem podjął się prób twórczości literackiej. Trudno jednak ustalić, co skłoniło go do przetłumaczenia utworu Nikołaja Czernyszewskiego *Co robić?* W wyniku donosu przeprowadzono śledztwo i zarekwirowano S. Krakowowi 600 stron zapisków, na które składały się utwory wierszowane i opisy przyrody guberni wołogodzkiej. Nadto zarekwirowano przetłumaczony utwór Czernyszewskiego i 10 zakazanych rosyjskich książek i broszur, które miał zamiar tłumaczyć razem z kolegą na język polski³⁴. Nie wiadomo, jak to się stało, że *krasawiec Krakow*, jak to określano go w dokumentach, nie został za tłumaczenie utworu N. Czernyszewskiego zesłany do ciężkich robót na Syberii Wschodniej, tylko przeniesiono go do Ust'-Sysolska. W 1866 lub w 1867 r. został zwolniony i przedostał się do Paryża, gdzie odgrywał istotną rolę w życiu politycznym kolonii polskiej w Paryżu w latach osiemdziesiątych i na początku lat dziewięćdziesiątych XIX w., blisko współpracując z Bolesławem Limanowskim. Zmarł w 1892 r. w wieku 49 lat³⁵. Można przypuszczać, że w jakiś sposób wstawił się za nim gen. Stanisław Chomiński, gubernator wołogodzki w latach 1861–1878 i honorowy obywatel Wołogdy³⁶, który od polskości

³³ I. Lewańska, *Krakowowa z Radziejowskich Petronela Paulina*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 15, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, s. 123–125.

³⁴ Gosudarstvennyy arkhiv Vologodskoy oblasti, фонд 14, опис 1, дело 2680, 2770; фонд 18, опис 2, дело 141–142, 147, 151–154, 156; E.A. Макарова, *op. cit.*, s. 96.

³⁵ Biblioteka Polska w Paryżu, sygn. 433, k. 433–452 (dziękujemy prof. Norbertowi Kasparowskiemu za dotarcie do odpowiednich dokumentów); B. Limanowski, *Pamiętniki (1870–1907)*, oprac. J. Durko, Warszawa 1958, s. 392–393, 403–404, 408–410, 412–413, 418, 420–422, 430–431, 433–437; W. Śladkowski, *Wysepka polska we Francji. U Marii i Henryka Gierszyńskich w Ouarville 1878–1930*, Lublin 2005, s. 62–63, 69, 74–79.

³⁶ Stanisław Chomiński pochodził z ziemian guberni witebskiej. Szybko zrobił karierę wojskową i cieszył się specjalnymi względami cara Aleksandra II, chociaż on i jego najbliżsi nie przeszli na prawosławie. <https://www.booksite.ru/calendar/2007/24.htm> [dostęp: 24.05.2022]; <http://regiment.ru/bio/H/54.htm> [dostęp: 24.05.2022]. Nadto trzeba dodać,

się nie odzęgnywał i starał się udzielić pomocy, na ile to było możliwe, wszystkim zesłańcom, a w szczególności młodemu. Jego dom był miejscem spotkań z zesłańcami³⁷.

Utworky wierszowane zesłanych uczestników powstania styczniowego do Kurganu (Syberia Zachodnia) przechowywane są w archiwum w Omsku. Znajdują się one w trzytomowym zespole noszącym tytuł: *Дело о злоупотреблениях курганского городничего Карпинского*³⁸. W sumie zachowały się 34 utworky, w tym niestety czterech nie da się odczytać. Można przypuszczać, że utworky te powstały w wyniku działalności Towarzystwa Wzajemnej Pomocy założonego przez 27-letniego Michała Żabę, szlachcica, lekarza z guberni wileńskiej³⁹. Towarzystwo Wzajemnej Pomocy stawiało sobie za cel m.in. samokształcenie młodych zesłańców. Najprawdopodobniej więc kierownictwo nielegalnej organizacji uznało, że samokształcenie winno się odbywać poprzez podejmowanie prób pisania utworów wierszowanych. Poziom zachowanych utworów jest zróżnicowany. Nie da się ustalić autora każdego wiersza⁴⁰ lub piosenki, a ustalanie autorstwa na podstawie charakteru pisma może być zawodne. Ogólnie rzecz ujmując, można powiedzieć, że zachowane utworky

ze S. Krakow cieszył się ogólną sympatią u władz i mieszkańców Ust'-sysolska, gdyż jak twierdzi Władysław Zapałowski, sprowadził on aparat fotograficzny i każdemu mieszkańcowi, który chciał mieć swą podobiznę, wykonywał fotografię za darmo. Cf. W. Zapałowski, *Pamiętniki*, t. 2, Wilno 1913, s. 189.

³⁷ B. Limanowski, *Pamiętniki (1835–1870)*, wstęp A. Próchnik, Warszawa 1957, s. 360. O przyjaznym stosunku Chomińskiego do zesłańców wspomina też W. Zapałowski, członek organizacji cywilnej powstania styczniowego na województwo sandomierskie. W. Zapałowski, *op. cit.*, s. 141–142.

³⁸ Istoricheskij arkhiv Omskoy oblasti [dalej: IAOO], фонд 3, опис 6, дело 7921, т. 1–3. Tzw. zespół Karpińskiego to efekt działania komisji śledczej w 1866 r. Została ona powołana dlatego, że horodniczy Karpiński był podejrzany o sprzyjanie Polakom zesłanym do Kurganu. W sumie znalazło się tu 160 uczestników powstania styczniowego, co stanowiło 4% ogółu mieszkańców Kurganu. W zespole tym znajdują się głównie akta śledcze, zarekwirowana korespondencja zesłańców oraz ich twórczość literacka. Dokumentacja śledcza oraz korespondencja głównych podejrzanych o założenie spisku i współpracę z Karpińskim została już opublikowana. Cf. *Syberyjska korespondencja zesłańców postyczniowych (1864–1866)*. „Po drodze życia wstąpić przed śmiercią do Polski”, wybór, oprac., wstęp W. Caban, S.A. Mulina, Kielce 2018.

³⁹ Szerzej na temat działalności tej organizacji zob.: W. Caban, S. Mulina, *Zesłańcy postyczniowi w Kurganie. Sprawa Towarzystwa Pomocy Wzajemnej*, „Res Historica” 2018, 46, s. 203–218.

⁴⁰ Taka pewność istnieje jedynie w odniesieniu do wiersza pt. *Członkom towarzystwa wzajemnej pomocy* (zob. W. Caban, S. Mulina, *Zesłańcy*, s. 215–216), a to dlatego, że w śledztwie ustalono, że jest nim Michał Żaba. On sam się do tego nie przyznawał, powiadając, że jest to wiersz Tomasza Zana.

przeziąknięte są motywami religijno-patriotycznymi i tęsknotą do lat dziecięcych.

Obszerniejszą kolekcję utworów wierszowanych pozostawił Maksymilian Marks (1816–1893), który za działalność w kółkach rewolucyjnych lat sześćdziesiątych XIX w. został zesłany do Jenisejska⁴¹. W trakcie dwudziestoletniego zesłania prowadził badania botaniczne i meteorologiczne w guberni jenisejskiej. Krótko też współpracował z Aleksandrem Czekanowskim. M. Marks za swe osiągnięcia naukowe został doceniony przez Petersburskie Towarzystwo Geograficzne. W Jenisejsku w ostatnich latach życia spisał po rosyjsku swój pamiętnik⁴². Natomiast już od czasów studiów na Uniwersytecie Moskiewskim parał się twórczością literacką. W sumie zachowało się 59 wierszy w języku polskim i rosyjskim. Te ostatnie powstały w Jenisejsku i opiewały głównie krajobrazy syberyjskie. Dziwnym zbiegiem okoliczności przechowywane są w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu⁴³.

W Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie, w słynnym zespole 109, przechowywane są akta III Oddziału Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości. Są to akta śledcze oraz zarekwirowana przez żandarmerię dokumentacja, która była w posiadaniu zaaresztowanych, czyli listy, dzienniki i różnego rodzaju zapiski.

Naszym zdaniem na publikację zasługują najmniej trzy kolekcje zawierające listy i inną spuściznę piśmienniczą, zwłaszcza zapiski o charakterze naukowym. W pierwszej kolejności wspomnieć należy o piśmiennictwie podwójnego zesłańca, czyli Tomasza Bułhaka (1801–1895), wywodzącego się z Litwy⁴⁴. Pierwszy raz znalazł się na zesłaniu syberyjskim za udział w spisku Szymona Konarskiego, a drugi za aktywną postawę w powstaniu styczniowym. Syberyjskie losy dzieliła z nim żona Teresa. Trudno powiedzieć, czy we wspomnianym zespole jest

⁴¹ Na temat jego działalności patriotyczno-rewolucyjnej vide: S. Leończyk, *Maksymilian Marks – uczonek, bojownik o niepodległość Polski*, w: *Polacy w nauce, gospodarce i administracji na Syberii w XIX i na początku XX wieku*, red. A. Kuczyński, Wrocław 2007, s. 307–315. Cf. idem, *Польско-белорусские контакты в Витебские первой половины в. По воспоминаниям ссыльного в Сибирь Максимилиана Маркса*, w: *Polskie dziewiętnastowieczne*, s. 285–298.

⁴² М.О. Маркс, *Записки старика*, red. П. Глушковский, С. Леончик, А. Яскульский, Санкт Петербург 2021 (Польско-сибирская библиотека). Wydanie polskie: M. Marks, *Zapiski starca*, red. P. Głuszowski, A. Jaskólski, S. Leończyk, Warszawa 2021.

⁴³ BO, rkps 3453/I: Szczątki. Poezje M[Maksymiliana] Marksa w 1869 r. zebrane i dopełnione w Jenisejsku w 1889 r. W formie mikrofilmów znajdują się również w Muzeum Krajoznawczym w Jenisejsku.

⁴⁴ Jego biogram vide: W. Śliwowska, *Zesłańcy polscy*, s. 87. Autorka tegoż znakomitego słownika biograficznego nie знаła materiałów źródłowych dotyczących T. Bułhaka, a przechowywanych w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie.

przechowywana cała jego twórczość, czy tylko większe fragmenty. Niewykluczone, że jeszcze nie natrafiliśmy na całość jego zesłańczej twórczości. Co zatem z twórczości T. Bułhaka znajduje się we wspomnianym zespole 109? Przede wszystkim na uwagę zasługuje 498 stron zapisków, które z jednej strony dotyczą rozważań na tematy egzystencjonalne, a z drugiej odnoszą się do stosunków panujących na Syberii⁴⁵. Te zapiski pochodzą z drugiego zesłania, które miało miejsce w latach 1863–1871. Podobne zapiski prowadził Bułhak podczas pierwszego pobytu w guberni tomskiej w latach 1839–1856, ale nie są one dokończone albo zwyczajnie nie wszystko trafiło w ręce policji i stąd nie było co przekazać do archiwum, w którym prowadziliśmy kwerendę⁴⁶. Z pierwszego pobytu na Syberii zachowała się też korespondencja między T. Bułhakiem a żoną Teresą, która podążała oddzielnie za nim na wygnanie⁴⁷.

Teresa Bułhakowa też na pewno podczas pierwszego pobytu w guberni tomskiej prowadziła zapiski na tematy egzystencjonalne, ale nie wiemy, czy się zachowały⁴⁸. Pod koniec życia spisała pamiętnik, ale Marian Dubiecki nie zdradził, w jaki sposób znalazł się w jego rękach⁴⁹. Historia tego małżeństwa zasługuje na odrębne opracowanie, tak jak historia Albiny i Wincentego Migurskich⁵⁰.

Na oddzielne opracowanie dziejów syberyjskiej zsyłki zasługuje też przywoływana już dziewięcioosobowa rodzina Jamonttów z Litwy⁵¹. Policja carska zapewne dałaby przebywającej na zesłaniu rodzinie spokój, ale córka Maria była podejrzana o kontakty z Nikołajem Czernyszewskim i wszyscy w 1866 r. znaleźli się w więzieniu. Po prawie rocznym pobycie zostali uwolnieni, ale nadal pozostawali na Syberii pod nadzorem policji. Ostatecznie w 1872 r. pozwolono im opuścić Syberię. Policja oprócz

⁴⁵ Gosudarstvennyy arkhiv Rossiyskoy Federatsii [dalej: GARF], фонд 109, 1-экспедиция 1866, дело 214; дело 253.

⁴⁶ Vide: GARF, фонд 109, 1-экспедиция 1866, дело 214, passim.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Bułhakowa Teresa z Wierzbickich, *Listy o Syberii. Z korespondencji...*, „Rocznik Literacki” 1849, 4, s. 83–84.

⁴⁹ M. Dubiecki, *Teresa z Wierzbickich Bułhakowa. Wizerunek pośmiertny z jej pamiętników, listów, notat ułożony...*, Kraków 1895.

⁵⁰ Vide: L. Bolszakow, W. Dżakow, *Sprawa Migurskich*, przekład E. Korpała-Kirszak, A. Urbańska, Kraków 1984, passim.

⁵¹ Za działalność polityczną w czasie powstania styczińskiego na zesłaniu syberyjskim znaleźli się: Mateusz Jamontt, radca dworu. Jego żona Scholastyka oraz ich dzieci: Mateusz, podpułkownik w stanie spoczynku, Stefan – urzędnik Ministerstwa Skarbu; Józef, były student Uniwersytetu Petersburskiego oraz córki: Ludwika, Helena, Scholastyka i Maria. Dodać należy, że mąż Ludwiki Ludwik Rodziewicz i mąż Heleny Antoni Wiskowski również zostali zesłani w głąb Rosji.

obszernej korespondencji prowadzonej przez rodzinę Jamonttów zarekwirowała także *Opis geograficzny Syberii* autorstwa Mateusza Jamontta. *Opis...*, jak sądzimy, nie został ukończony. Autor na 88 stronach, poza informacjami o charakterze geograficznym, skupił się na opisywaniu zwyczajów i obyczajów ludów zamieszkających Syberię Zachodnią, zwłaszcza Ostiaków i Wogółów. Przedstawił także charakterystyki osób zasłużonych dla rozwoju Syberii⁵². Nadto Mateusz Jamontt pozostawił trzy odrębne rękopisy zawierające rozważania o literaturze greckiej, rzymskiej i polskiej. Zachowała się też obszerna korespondencja Jamonttów z rodziną mieszkającą w Wilnie. Ta spuścizna epistolarna zasługuje zresztą na odrębną publikację⁵³. Wydania drukiem winny się doczekać również dzienniki Scholastyki Jamontt (matki), skrupulatnie przez nią prowadzone w latach 1862–1865⁵⁴. Są one ważnym źródłem do badania nastrojów społeczeństwa polskiego na Litwie w okresie przedpowstaniowym i w czasie walki w latach 1863–1864.

Oprócz korespondencji Jamonttów przechowywane są jeszcze inne listy zesłańców postyczniowych z rodziną. Na szczególną uwagę zasługuje korespondencja Ludwika Gromadzkiej i Aleksandra Gromadzkiego z bratem ks. Walerianem⁵⁵, który odegrał bardzo ważną rolę w podtrzymywaniu polskości wśród zesłańców poprzez swą działalność duszpasterską⁵⁶. Tę korespondencję z pewnością należałoby opublikować, bo to naprawdę niezwykle ciekawy przyczynek do sytuacji Kościoła rzymskokatolickiego na Syberii i w ogóle w Rosji.

Na zakończenie chcielibyśmy wytłumaczyć, dlaczego tak dużą wagę przykładamy do publikacji wszelkiej spuścizny piśmienniczej zesłańców syberyjskich. Przede wszystkim dlatego, że stanowi ona integralną i niezwykle istotną część literatury zsyłkowej⁵⁷ i dzięki niej możemy poznać stan ducha, odczucia i przemyślenia zesłańców, piszących w warunkach podejmowania prób przystosowania się do nowej, syberyjskiej rzeczywistości i w atmosferze tęsknoty za ojczyzną. Nadto trzeba pamiętać, że

⁵² GARF, фонд 109, 1-экспедиция 1866, дело 214; дело 310.

⁵³ GARF, фонд 109, 1-экспедиция 1866, дело 214; дело 321.

⁵⁴ GARF, фонд 109, 1-экспедиция 1866, дело 318.

⁵⁵ GARF, фонд 109, 1-экспедиция 1866, дело 214; дело 265.

⁵⁶ Vide: W. Chaniewicz, *Ksiądz Walerian Gromadzki i katolicka społeczność Tomska w drugiej połowie XIX wieku*, w: *Kościół katolicki na Syberii. Historia. Współczesność. Przyszłość*, red. A. Kuczyński, Wrocław 2002, s. 389–401.

⁵⁷ Pojęcie literatury zsyłkowej jako odpowiednik literatury emigracyjnej wprowadził Adam Mickiewicz w swych wykładach prowadzonych w Collège de France w 1842 r. A. Mickiewicz, *Dzieła*, t. 15–16, red. M. Kridel, Warszawa 1929, s. 211–231 (lekcja 23 i 24 – maj 1842 r.); cf. Z. Trojanowiczowa, *Świadectwo poezji zesłańczej*, „Przegląd Wschodni” 1991, 1, 2, s. 301–314.

podejmowanie jakichkolwiek prac umysłowych wpływało na kształtowanie poglądów i charakterów młodych zesłańców, co podkreślało wielu sybiraków w swych pamiętnikach, ale najdobitniej w tej sprawie wyraził się Bolesław Limanowski⁵⁸.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival and library sources (Źródła archiwalne i biblioteczne)

Biblioteka Narodowa w Warszawie:

rkps II.10610.

Biblioteka Polska w Paryżu:

sygn. 433.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu:

rkps 14100/II.

Gosudarstvennyy arkhiv Rossiyskoy Federatsii [Государственный архив Российской Федерации]:

Fond [Фонд] 109, 1-ekspeditsiya [1-экспедиция] 1866, delo [дело] 214, 253, 265, 310, 318, 321.

Gosudarstvennyy arkhiv Vologodskoy oblasti [Государственный архив Вологодской области]:

Fond [Фонд] 14, opis [опис] 1, delo [дело] 2680, 2770.

Fond [Фонд] 18, opis [опис] 2, delo [дело] 141–142, 147, 151–154, 156.

Istoricheskiy arkhiv Omskoy oblasti [Исторический архив Омской области]:

Fond [Фонд] 3, opis [опис] 6, delo [дело] 7921, tom [том] 1–3.

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka:

Riomerių šeimos aktai, šifras: F138-1683, F138-1684, F138-1701, F138-1776, F138-1777, F138-1778.

Lietuvos valstybės istorijos archyvas:

Fondas 1135, apyrašas 4, bylos 392; apyrašas 18, bylos 8; apyrašas 20, bylos 397, 398, 737.

Natsional'na biblioteka Ukrainy imeni V.I. Vernads'koho [Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського]:

Fond [Фонд] 237, opys [опис] 1, sprava [справа] 1–381.

Rossiyskiy gosudarstvennyy voyenno-istoricheskiy arkhiv [Российский Государственный Военно-Исторический Архив]:

Fond [Фонд] 801, opis [опис] 82/26, svyazka pervaya [связка первая], delo [дело] 8, chast' [часть] 2.

⁵⁸ Nestor polskiego socjalizmu, przebywając na kilkuletniej zsyłce w guberni archangielskiej za zorganizowanie manifestacji religijno-patriotycznej 1861 r. w Wilnie, zaznaczył: „praca [...] pod względem naukowym nie miała wartości, ale bardzo dobroczynnie oddziaływała na mnie samego. Dzięki niej urobiły się i ugruntowały moje poglądy społeczne, wytknęła się do ich rozwoju dalsza droga, a przy tym nauczyłem się systematycznej pracy w wytkniętym przez siebie kierunku”. B. Limanowski, *Pamiętniki (1835–1870)*, s. 318.

- Tsentrāl'nyu derzhavnyu istorychnyyu arkhiv Ukrayiny, m. Kyuiv [Центральний державний історичний архів України, м. Київ]:
Fond [Фонд] 1271, opys [опис] 3, sprava [справа] 108–136.
Fond [Фонд] 2227, opys [опис] 1, sprava [справа] 948–987.
- Tsentrāl'nyu derzhavnyu istorychnyyu arkhiv Ukrayiny, m. L'viv [Центральний державний історичний архів України, м. Львів]:
Fond [Фонд] 102, opys [опис] 1, sprava [справа] 20–23.

Printed sources (Źródła drukowane)

- Bułhakowa Teresa z Wierzbickich, *Listy o Syberii. Z korespondencji...*, „Rocznik Literacki” 1849, 4.
- Dubiecki M., *Teresa z Wierzbickich Bułhakowa. Wizerunek pośmiertny z jej pamiętników, listów, notat ułożony...*, Kraków 1895.
- Jan Witort o syberyjskim zesłaniu i rusyfikacji Żmudzi, oprac. W. Caban, J. Szczepański, współpraca Z. Wójcik, Warszawa 2017.
- Jędrychowska B., *Wszystkim obcy i cudzy. Feliks Zienkowicz i jego listy z Syberii 1864–1881*, Wrocław 2005.
- Lasocki W., *Wspomnienia z mojego życia*, t. 2, *Na Syberji*, oprac. M. Janik, F. Koper, Kraków 1934.
- Limanowski B., *Pamiętniki (1835–1870)*, wstęp A. Próchnik, Warszawa 1957.
- Limanowski B., *Pamiętniki (1870–1907)*, oprac. J. Durko, Warszawa 1958.
- Marks M., *Zapiski starca*, red. P. Głuszkowski, A. Jaskólski, S. Leończyk, Warszawa 2021.
- Marks M.O., *Zapiski starika*, red. P. Glushkovskiy, S. Leonchik, A. Yaskul'skiy, Sankt Peterburg 2021 [Маркс М.О., *Записки старика*, red. П. Глушковский, С. Леончик, А. Яскульский, Санкт Петербург 2021].
- Michał Brensztejn. *Dziennik 1915–1918*, cz. 1, *rok 1915 i 1916*, oprac. M. i M. Przeniosło, Kielce 2015.
- Mickiewicz A., *Dzieła*, t. 15–16, red. M. Kridel, Warszawa 1929.
- Moje wspomnienia w Massalanach spisane. Pamiętniki Jana ordynata Bispinga 1842–1892*, oprac. J.Z. Pająk, J. Szczepański, Kielce 2017.
- Nieznane listy z Ziem Zabrzanych*, red. S. Wiech, Kielce 2016.
- Obraz polskiego ziemiaństwa na Wołyniu, Podolu i Ukrainie na przełomie XVIII i XIX wieku w świetle korespondencji Antoniego Pruszyńskiego i wspomnień Antoniego Mikoszewskiego*, oprac. T. Kargol, K. Ślusarek, Kraków–Kielce 2021.
- Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*, t. 1, *Pamiętniki rękopiśmienne i drukowane*, oprac. i red. M. Domańska-Nogajczyk, T. Wójcik, W. Caban, L. Michalska-Bracha, Kielce 2017.
- Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*, t. 2, *Listy rękopiśmienne i drukowane*, oprac. i red. M. Domańska-Nogajczyk, T. Wójcik, W. Caban, L. Michalska-Bracha, Kielce 2017.
- Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych (Litwa, Białoruś, Ukraina) w latach 1795–1918. Materiały do katalogu*, t. 3, *Indeks osobowy autorów wspomnień, autorów listów i ich adresatów*, oprac. M. Domańska-Nogajczyk, T. Wójcik, Kielce 2017.
- Polacy z Wilna i ze Żmudzi na zesłaniu. Pamiętnik Józefa Bogusławskiego i księdza Mateusza Wejta*, oprac. M. Nowak, Kielce 2016.
- „Przegląd Polski” 1881, 15, 11.
- Romer J.E., *Pamiętniki*, wstęp i red. J. Odziemkowski, Warszawa 2010.
- Romer S., *Wspomnienia spisane w 1863 roku*, oprac. T. Bairašauskaitė, Warszawa 2017.

- Pamiętnik Emila Dybowskiego*, oprac. A. Brus, Warszawa 2017.
- Sabiński J.G., *Dziennik syberyjski*, t. 1–3, oprac. W. Śliwowska, R. Śliwowski, J. Trynkowski, Warszawa 2009.
- Syberyjska korespondencja zesłańców postyczniowych (1864–1866). „Po drodze życia wstąpić przed śmiercią do Polski”*, wybór, oprac., wstęp W. Caban, S.A. Mulina, Kielce 2018.
- Wilno i Wileńszczyzna w pamiętnikach z lat pierwszej wojny światowej (Materiały ze zbiorów wileńskich i londyńskich)*, oprac. M. i M. Przeniosło, Kielce 2014.
- Wspomnienia Wandy z Wolskich Umińskiej (1841–1926)*, oprac., komentarz i przypisy L. Michalska-Bracha, E. Noiński, Warszawa 2020.
- Zapałowski W., *Pamiętniki*, t. 2, Wilno 1913.

Studies (Opracowania)

- Caban W., *Helena z Kordzikowskich Romańska (1845–1924) – w poszukiwaniu pamięci powstania styczniowego na Litwie*, w: W. Caban, *Powstanie styczniowe. Polacy i Rosjanie w XIX wieku*, Kielce 2011.
- Caban W., Michalska-Bracha L., *„Orenburski domek” Stanisława Miaskowskiego. Z badań nad lwowską kolekcją listów zesłańca postyczniowego (1863–1867)*, w: *Zesłańcy postyczniowi w Imperium Rosyjskim. Studia dedykowane Profesor Wiktorii Śliwowskiej*, red. E. Niebelski, Lublin–Warszawa 2008.
- Caban W., Mulina S., *Rola donosu w życiu Polaków zesłanych na Syberię po upadku powstania styczniowego*, „Przegląd Historyczny” 2019, 110, 2.
- Caban W., Mulina S., *Zesłańcy postyczniowi w Kurganie. Sprawa Towarzystwa Pomocy Wzajemnej*, „Res Historica” 2018, 46.
- Caban W., *Pamiętniki i listy zesłańców postyczniowych w zbiorach archiwów rosyjskich (centralnych i syberyjskich)*, „Z badań nad książką i księgozbiorami historycznymi. Polonika w zbiorach obcych” 2017, tom specjalny.
- Caban W., *Pamiętniki i listy polskich autorów z Ziem Zabrzanych – charakterystyka projektu naukowego Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki – stan realizacji i perspektywy badawcze*, w: *Polskie dziewiętnastowieczne pamiętniki i listy z Ziem Zabrzanych – rola i miejsce w badaniach historycznych*, red. W. Caban, L. Michalska-Bracha, Warszawa 2017.
- Chaniewicz W., *Książd Walerian Gromadzki i katolicka społeczność Tomska w drugiej połowie XIX wieku*, w: *Kościół katolicki na Syberii. Historia. Współczesność. Przyszłość*, red. A. Kuczyński, Wrocław 2002.
- Djakow W., Nagajew A., *Partyzantka Zaliwskiego i jej pogłosy (1832–1835)*, Warszawa 1979.
- Domańska-Nogajczyk M., Wójcik T., *Listy Tekli Bołsunowskiej i Róży Sobańskiej jako źródło do badania postaw patriotycznych ziemianek z Podola*, w: *Polskie dziewiętnastowieczne pamiętniki i listy z Ziem Zabrzanych – rola i miejsce w badaniach historycznych*, red. W. Caban, L. Michalska-Bracha, Warszawa 2017.
- Domańska-Nogajczyk M., Wójcik T., *O listach i pamiętnikach polskich autorów z Ziem Zabrzanych z lat 1795–1918 w zbiorach Centralnego Państwowego Historycznego Archiwum Ukrainy w Kijowie*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2015, 19.
- Golikova N.I., *Pol’skiye ssyl’nyye v Vologodskoy gubernii v 60-ye gody XIX veka*, https://www.booksite.ru/exile/data/1360482_118-131.pdf [Голикова Н.И., *Польские ссыльные в Вологодской губернии в 60-е годы XIX века*, https://www.booksite.ru/exile/data/1360482_118-131.pdf] [dostęp: 20.05.2022].
- Inglot M., *Polacy piszący na Kaukazie w pierwszej poł. XIX w.: materiały do zagadnienia*, „Pamiętnik Literacki” 1957, 48, 2.
- Kononova L., *Uchastniki Yaanvarskogo vosstaniya v arkhangel’skoy ssylke*, w: *Powstanie styczniowe 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represje i wygnanie. Historiografia i tradycja*, red. W. Caban, W. Śliwowska, Kielce 2005 [Кононова Л., *Участники Январского*

- восстания в архангелской ссылке, w: *Powstanie styczniowe 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represje i wygnanie. Historiografia i tradycja*, red. W. Caban, W. Śliwowska, Kielce 2005].
- Kowalczyk R., Krawczenko S., *Obraz polskiej ziemianki w listach i pamiętnikach z lat 1795–1918 znajdujących się w Centralnym Archiwum Historycznym w Kijowie*, w: *Polskie dziewiętnastowieczne pamiętniki i listy z Ziem Zabrzanych – rola i miejsce w badaniach historycznych*, red. W. Caban, L. Michalska-Bracha, Warszawa 2017.
- Krzemińska M., *Dwór polski na Litwie w świetle dzienników Pauliny z Białożorów Kończynej z lat 1846–1853*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe. Materiały III seminarium zorganizowanego przez Oddział Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kielce, 20–22 maja 1993*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1995.
- Leończyk S., *Maksymilian Marks – uczonek, bojownik o niepodległość Polski*, w: *Polacy w nauce, gospodarce i administracji na Syberii w XIX i na początku XX wieku*, red. A. Kuczyński, Wrocław 2007.
- Leończyk S., *Pol'sko-beloruskiye kontakty v Vitebskiye pervoy poloviny v. Po vospominaniyam ssyl'nogo v Sibir Maksimiliana Marksa*, w: *Polskie dziewiętnastowieczne pamiętniki i listy z Ziem Zabrzanych – rola i miejsce w badaniach historycznych*, red. W. Caban, L. Michalska-Bracha, Warszawa 2017 [Leończyk S., *Польско-белорусские контакты в Витебские первой половины в. По воспоминаниям ссыльного в Сибирь Максимилиана Маркса*, w: *Polskie dziewiętnastowieczne pamiętniki i listy z Ziem Zabrzanych – rola i miejsce w badaniach historycznych*, red. W. Caban, L. Michalska-Bracha, Warszawa 2017].
- Lewańska I., *Krakowowa z Radziejowskich Petronela Paulina*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 15, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.
- Makarova Ye.A., *Sravnitel'nyy analiz polozheniya pol'skikh ssyl'nykh v Vologodskoy i Novgorodskoy guberniyakh*, w: *K 150-letiyu Yanvarskogo vosstaniya Pol'she: Pol'skiye ssyl'nyye v Novgorodskoy gubernii. (Sbornik materialov mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii), Velikiy Novgorod 2013* [Макарова Е.А., *Сравнительный анализ положения польских ссыльных в Вологодской и Новгородской губерниях*, w: *К 150-летию Январского восстания в Польше: Польские ссыльные в Новгородской губернии. (Сборник материалов международной научной конференции)*, Великий Новгород 2013].
- Michalska-Bracha L., *Nineteenth-century women's egodocuments in the historian's research workshop: (On the margins of the NPDH project: „Memoirs and letters of Polish authors from the Western Krai (Lithuania, Belarus, Ukraine) 1795–1918”)*, *„Czasopismo Naukowe Instytutu Studiów Kobięcych”* 2020, 1 (8).
- Michalska-Bracha L., *O potrzebie edycji krytycznej listów Stanisława Miaskowskiego (1840–1868). Aspekty metodologiczne*, w: *Polskie dziewiętnastowieczne pamiętniki i listy z Ziem Zabrzanych – rola i miejsce w badaniach historycznych*, red. W. Caban, L. Michalska-Bracha, Warszawa 2017.
- Michalska-Bracha L., Caban W., *Memoirs and Letters of Polish Authors from the Western Krai (Lithuania, Belarus, Ukraine) from the period of 1795–1918*, *„Respectus Philologicus”* 2018, 33.
- Mulina S., *Migranci wbrew swej woli. Adaptacja zesłanych powstańców styczniowych na Syberii Zachodniej*, tłum. M. Głuszkowska, M. Głuszkowski, Warszawa 2017.
- Nagayev A.S., *Omskoye delo 1832–1833*, Krasnoyarsk 1991 [Haraev A.C., *Омское дело 1832–1833*, Красноярск 1991].
- Ossowska D., *O poezji kaukaskiego wygnania*, *„Studia i Materiały Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie. Filologia Polska”* 1989, 10.
- Pająk J.Z., Szczepański J., *Pamiętniki i listy autorów polskich z XIX wieku w zasobach lwowskich*, w: *Polskie dziewiętnastowieczne pamiętniki i listy z Ziem Zabrzanych – rola i miejsce w badaniach historycznych*, red. W. Caban, L. Michalska-Bracha, Warszawa 2017.

- Pavlov V., 1863 g. v Kazanskoj gubernii: otnosheniye mestnykh zhiteley i vlastey k ssyl'nym, w: *Powstanie styczniowe 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represje i wygnanie. Historiografia i tradycja*, red. W. Caban, W. Śliwowska, Kielce 2005 [Павлов В., 1863 г. в Казанской губернии: отношение местных жителей и властей к ссыльным, w: *Powstanie styczniowe 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represje i wygnanie. Historiografia i tradycja*, red. W. Caban, W. Śliwowska, Kielce 2005].
- Śladkowski W., *Wysepka polska we Francji. U Marii i Henryka Gierszyńskich w Ouarville 1878–1930*, Lublin 2005.
- Śliwowska W., *Kartoteka uczestników powstania styczniowego w Instytucie Historii PAN, w: Powstanie styczniowe 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represje i wygnanie. Historiografia i tradycja*, red. W. Caban, W. Śliwowska, Kielce 2005.
- Śliwowska W., *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku. Słownik biograficzny*, Warszawa 1998.
- Trojanowiczowa Z., *Świadectwo poezji zesłańczej*, „Przegląd Wschodni” 1991, 1, 2.

NOTY O AUTORACH

Wiesław Caban – prof. dr hab. Instytutu Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Historyk XIX–XX w., zajmuje się historią polskich powstań narodowych (zwłaszcza dziejami powstania styczniowego 1863), stosunkami polsko-rosyjskimi w XIX w., przemianami społecznymi, gospodarczymi i kulturowymi na ziemiach polskich.

Lidia Michalska-Bracha – dr hab., profesor Instytutu Historii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Historyk XIX–XX w., zajmuje się historią historiografii i pamięcią historyczną, historią kobiet, powstaniem styczniowym – środowiskami weteranów 1863 r., pamięcią zbiorową, historiografią.

ABOUT THE AUTHORS

Wiesław Caban – professor in the Institute of History Jan Kochanowski University. Historian of the 19th–20th Centuries, deals with the history of Polish national uprisings (particularly the January Uprising 1863); Polish-Russian relations in the 19th Century; social, economic, and cultural changes in Polish territories.

Lidia Michalska-Bracha – professor in the Institute of History Jan Kochanowski University, Poland. Historian of the 19th–20th Centuries, deals with the history of historiography and historical memory; January Uprising – veterans of 1863, collective memory, historiography; history of women.